

AVRUPA *balkan(lar)ı*, TÜRKÇE *bal(yk)* ve BUNLARIN ASIL ANLAMLARI SORUNU*

Marek STACHOWSKI**

Çev. Mustafa AĞCA***

Türk dil biliminin Avrupalı çoğu öğrencisi, bir Türkçe kursuyla üniversite eğitimine başladıklarında, "balık" anlamında ilk olarak Türkçe *balyk* 'balık' sözcüğünü öğrenirler. Bu nedenle, onlara bir Eski Türkçe kursunda *balyk*'ın Eski Türkçede hem "duvar" hem de "şehir" anlamlarına geldiği söylendiğinde çok şaşırırlar. Öğrenci, aynı sözcükle "balık", "duvar" ve "şehir" gibi nasıl üç farklı anlamın ifade edildiğini güçlükle anlayabilir ve aklına hemen bu sözcüklerden en az birinin muhtemelen (ya da kesinlikle) bu öğrencinin bilmediği farklı bir dilden Eski Türkçeye alıntı olduğu düşüncesi gelir. Ayrıca, Türkçe *bal* "bal" ile sadece bir muhtemel fonetik bağlantı vardır, ancak bu çok da mantıklı görünmez.

ËSTJa II'ye bakmak da sorunu çözmez. Her şeyden önce, Türkçe *balyk* "duvar; şehir" ile *bālyk* "balık" (ËSTJa II 59) arasındaki fark oldukça yapaydır. Hiç kimse, önceki sözcüğün neden kısa ünlülü okunması gerektiğini anlayamaz, ËSTJa'da Arap harfli yazmada elifsiz (örn. 'bliq') sadece bir, elifli (örn. 'bālik' ~ [iki kez:] *bālyk* için 'bālk', *balyh* için 'bāliḥ' ~ 'bālḥ', *balyg* için 'bāliḡ') altı yazım örnek olarak verilir. Tabii ki graphematik¹ bir argüman kesin olarak kabul edilemez. Bununla birlikte bu oran, *bālyk* "balık"a karşılık bir kısa -a- ile okunuşa işaret etmez. Aksine, her iki sözcükte de bir uzun -ā- varsaymak daha cazip gelir. Fakat daha sonra, çokanlamlılığı (*bālyk* "1. duvar; şehir; 2. balık") ya da eşadlılığı (*bālyk* 1. "duvar; şehir"; *bālyk* 2. "balık") dikkate alıp almamız gerektiği sorusu ortaya çıkıyor. Çünkü bu sözcüklerdeki ünlü uzunluğu ikincil (aşağıya [1] ve [4]'e bkz.) olabilir. Biz bundan sonraki kısımda ünlü uzunluğu konusunu yok sayıp sadece 'a' yazacağız.

* Kim Juwon and Ko Dongho eds. *Current Trends in Altaic Linguistics: A Festschrift for Professor Emeritus Seong Baeg-in on his 80th Birthday*. Seoul: Altaic Society of Korea, 2013.

** Institute of Oriental Studies, Faculty of Philology, Jagiellonian University, Kraków / POLAND.

*** Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi.

¹ Çevirenin notu: Graphemik olarak da adlandırılan dilbilimin bu alanı, yazı sistemleri ve onların temel bileşenlerini inceler. Türkçeye *yazıbilim(i)* olarak çevrilebilir.

Bugüne kadar, *balyk* “balık”ın kökeni ile ilgili, dört bilim adamı tarafından öne sürülen üç fikir yayımlandı. Bunların en eskisi, bu sözcüğü *balk(y)*- “parıldamak, ışıltamak, ışık saçmak” fiili ile ilişkilendiren László Rásonyi’ye aittir. Èrvand V. Sevortjan, *balyk*’tan ziyade **balkyk*, *balk(y)*- fiilinin bir türevi olacağından (ÈSTJa II 60), morfolojik olarak neredeyse imkânsız olan bu açıklamayı kabul etmemekte kesinlikle haklıdır. Martti Räsänen’in rekonstrüksiyonları **baluk* ya da **balyk* (VEWT 61b), sözcüğün kökeni ve anlamı hakkında hiçbir şey belirtmediği için (Esas itibarıyla, bunlar sözcüğün asıl ses yapısı hakkında herhangi gerçek bir bilgi vermezler.), aslında hiçbir çözüm önermez ve Türkçe sözcüğün hem Kalmukça *balgā zagāsn* “bir balık türü; çapak balığı” hem de Mançuca *falū* “bir çipura (karagöz) türü” ile örtüşmesi bir Türkoloğa herhangi bir şekilde yardımcı olmaz. Üçüncü etimoloji ilk olarak, *balyk* “balık”ın *bal* ya da *bar* “su birikintisi (haznesi), özellikle bataklık ve kil toprak üzerinde birikmiş su” gibi sözcüklerle bağlantılı olduğunu düşünen S. P. Tolstov (1947; ÈSTJa II 60’tan sonra değinildi) tarafından önerilmiştir. È. V. Sevortjan bu fikri, ilave ettiği başka örneklerle sürdürmüş (örneğin Kazak leh. *bal* “küçük çukur” ~ *balgy* “köpük, pis köpük”; Azeri leh. *balax* “bir gölet ya da dere kıyısındaki sazlık”; Yakutça *baltyj-* “su çalkalamak”; Kırgızca *balčylda-* “suda yürümek (zıplamak)”) ve Kazak leh. *bal* “küçük çukur (hendek)” ile temsil edilen, Ana Türkçenin nazari bir varyantında itibari bir **bal(-)* ad / eylem kökünün olduğu sonucuna ulaşmıştır (ÈSTJa II 60). Ancak, **bal-* eylem köküne herhangi bir Türk dilinde rastlanmaz.

balyk “duvar, şehir” için yaygın bir görüş, “kil; çamur” için kullanılan bir sözcüğün türevi olduğudur. ÈSTJa II 59’da örnek olarak kanıt gösterilen *bal* “kil, çamur” sözcüğü muhtemelen Sarı Uygur Türkçesinden alınmıştır, ancak bu sözcük bir hapaks¹ gibi görünmektedir. Öte yandan, Türkçede “çamur” için yaygın olarak kullanılan sözcükler *balyk* ve *balçyk*’tır ve her ikisi de aslında anlamı bir şekilde “çamur”la bağlantılı olması gereken **baln* açık türevleridir.

Clauson bu sözcüklerin her ikisi için de herhangi bir köken bilgisi vermez (1972: 335 vd). Bu da ne yazık ki onun bir etimolojik sözlük olarak adlandırdığı eserinde bir istisnadan ziyade yaygın bir durumdur.

Türkçe *bal* “bal” için Clauson “Bazı Hint-Avrupa dillerinden, b- ile yer değiştiren bir önses olarak m-’nin fazla kabul görmediği bir döneme tarihlenen, çok eski bir ödünçlemedir” der (1972: 330a). Bu, genellikle son model üzerine doğru bir bilgidir, buna rağmen kimse bu gizemli dönemin başlangıcını, daha da kötüsü, ne zaman sona erdiğini bilmez. Çünkü Sibiryaya Türk dillerine ödünçlenen Rusça sözcükler bile -yalnızca 17. yüzyılda başlayan bir süreçte- bazen *m-* > *b-* değişikliğine uğramıştır (krş. Rusça *matrác* ‘döşek, minder’ > Tuvaca *matrās* ~

¹ Çevirenin notu: Eski Yunanca *hapaks legomenon* “bir kez söylenen” ifadesinin kısaltılmış şeklidir. Dilbilimde, yazı dilinde sadece bir kez tanıklanan ve bu nedenle varlığı şüpheli olan sözcük ya da şekiller bu terimle adlandırılır.

batrās ay. [Schönig 2002: 263]). Ancak aynı zamanda tam tersine *b-* > *m-* değişikliği de bilinir (örn. Rusça *peč* ‘ocak’ > Tobolsk-Tatarcası *müts* ay. [Anikin 2003: 448]). Bu, hiç kimsenin, mânâsı “bal” olan bir Hint-Avrupaca sözcüğün Türkçeye ödünçlenmesinin *terminus ante quem*¹’ini kuramayacağı anlamına gelir. Bu yüzden bunun çok erken bir ödünçleme olduğunu söylemek için hiçbir dayanağımız yoktur.

Daha da kötüsü, Clauson’un (age.) giriş kısmında söyledikleri hiçbir şekilde kabul edilebilir değildir: “En yakın Hint-Avrupaca koşutu Latince *mel*; Sanskritçe biçimi ise *madhu*’dur.” Her şeyden önce Latince *mel* ve Sanskritçe *madhu* iki farklı sözcüktür, bu yüzden *madhu* Latince *mel*’in Sanskritçe bir değişkesi olarak görülemez (krş, örn., Smoczyński 2007: 382). Ayrıca, Latince *mel*’in Ana Hint-Avrupaca biçimi genellikle **melit* (> Hititçe *militt-*, Yunanca *méli*, *-tos* ay.) olarak yeniden kurulur, *mellis* “bal” ise Proto-İtalik **meli*’ye kadar gider. Latince *mel*’in ortaya çıkış süreci ve kökeni hâlâ belirsiz ve ihtilâflıdır (de Vaan 2008: 370). Her durumda, Ana Türkçe üzerinde bir Latince, hatta bir Proto-İtalikçe etkinin hem coğrafyası hem de kronolojisi apaçık izlenemez, aksine bir kanıt gerektirir. Ancak, Clauson hiçbir zaman bu görüşe ihtimam etmemiştir.

Buna ek olarak, kimsenin, neden Ana Hint-Avrupacadaki **-e-*’nin Ana Türkçede **-a-*’ya dönüşmesi gerektiği konusunda bir açıklama yapmadığı görülüyor.

Sonuç olarak, bu arkaplan karşısında, Türkçe *bal* “bal”ın Hint-Avrupaca kökenli olduğu görüşünün son derece tartışmalı olmasından fazlası ortaya çıkıyor.

Benim, yukarıda verilen sözcüklerin kökenleri ve karşılıklı ilişkileri üzerine görüşlerim şu şekilde sıralanabilir:

[1] Türkçedeki *bal* “bal”, ilk şekli **bal* (ya da belki 11. yüzyıla ait, Mahmud Kaşgarî’nin karşılaştırmalı Türkçe sözlüğünde, Arap harfli yazmadaki gösterimi harfi harfine yapılırsa **bāl* olabilir; krş., Türkmencede **bāl* değil, *bal*; ayrıca aşağıya bkz. [4]) olan Türkçe kökenli bir sözcüktür. Modern anlamı “bal” ikincildir, asıl anlamı ise daha ziyade “çamur, kil; koyu, yapışkan ve yoğrulabilir madde”dir.

bal sözcüğünün birkaç türevi vardır ve Türk dilbilimi tarihinde yanlışlıkla bazı diğer sözcüklerin de *bal* “bal” kökenli olduğu varsayılmıştır. ÈSTJa II 47’de, ne yazık ki doğru türevler arasında doğru olmayan ve yanlışlıklarına dair net bir açıklama yapılmayan iki örnek verilmiştir. Bunlar: [1a] Macarca *bálmos*, Ukraynaca *bánuš* “Romence *mămăligă* benzeri bir tür yemek” (Üretiminde bal hiç kullanılmadığı hâlde) aslında Türkçe *bulamaç* “püre, ezme, posa, lapa” < *bula-* “una bulamak, karıştırmak, karmak”ı yansıtır (Stachowski 2012: 194) ve [1b] Romence *bali(e)mez* “çok ağır bir havan topu” < Türkçe *balyemez* ay. < Almanca *Faule*

¹ Çevirenin notu: Latince bir ibare olan *terminus ante quem*, “bir şey için olası en son tarih” anlamına gelir. Tarih ve arkeoloji gibi bilimlerde kullanılan bir tarihlendirme yöntemidir. İngilizce metinde bu şekilde geçtiği için biz de aynısını aldık.

Metze, Brunswick'te ağır bir havan topunun ironik adı (Kissling 1951: çeşitli yerlerde); eğer bu Türkçe sözcük *bal* "bal" ile bağlantılı olsaydı, *balyemez* sözcüğü kelimesi kelimesine "bal yemez" - Gerçekten bir havan topu için tuhaf bir isimdir. İnsan, "bal yemez" havan topları var ise bir havan topu gibi olan ve "bal yiyen" bir nesne ne olabilir acaba diye sorabilir.- anlamına gelirdi.

[2] **bal*'ın türevlerinden biri Türkçe, küçültme anlamlı sözcükler oluşturan, hem yaygın olarak "küçük" hem de daha az sıklıkla "benzer" anlamlarına sahip *+çyk* ekini almış *balçyk* "çamur"dur. Böylece, *balčyk* "çamur"un etimolojik anlamı, yaklaşık olarak "bala benzer", yani koyu ve yapışkan bir maddeye benzeyen şeydir.

[3] "duvar; şehir" anlamlarındaki Türkçe sözcük, *balyk* ya da bazen *baluk* ya da *balyg*, nasıl yazılırsa yazılsın, iki heceli bir kelime olarak gösterilir. Ancak, Mahmud Kaşgarî ayrıca, bazı Oğuz boylarına özgü bir sesletim olan, tek heceli bir türev *balk*'ı belgelemiştir (EŞTJa II 59). O, *balk* sözcüğünü yanlış olarak değerlendirirse de biz *balyk* sözcüğünün ikinci hecesindeki ünlünün ikincil olma olasılığını dikkate almalıyız (örn. **bal* > **balk* > *balyk*). Ancak bu fikir, i hâli **oğulu* değil, *oğlu* olan Türkçe *oğul* (<AnaTürkçe **ogul* < **okl* < **ok* > Oyroçça, Tuvaca *uk* 'çolukçocuk, nesil') sözcüğünde olduğu gibi iki ünsüz arasına sokulan bir ünlünün genel olarak hareketli olmasından dolayı tamamen sağlam sayılamaz, çünkü *balyk* sözcüğünün i hali **balgy* değil, *balyğy* 'balığı' iken ünlüsü hareketsizdir. Böylece, bu sözcüğün ilk şeklinin, geçici olarak **bal(y)k* **"kilden* yapılmış duvar" > "1. duvar(lar) > 2. şehir" olduğu ileri sürülebilir. Etimolojik-morfolojik olarak **"kilden* yapılmış nesne" gibi bir anlama sahip olabilir.

[4] Türkçe *balyk* "balık" için ben, sözcüğün köken olarak, çamurlu ya da killi su diplerini tercih eden "kadife balığı" ya da diğer bir türle ilgili olduğu fikrini önermek istiyorum. Bu anlam, göçlerinden dolayı gittikçe daha fazla balık türü öğrenen Türk insanı tarafından zamanla genelleştirilmiştir.

Aslında, ilk hecede bir uzun ünlüye işaret eden (krş. yukarıda [1]) Türkmence *bālyk* ve Kızıl-Hakasça *pālyk*, Türkçe ses değeri düşük ünlüler genellikle -y- ya da -i-'li hecelerden önce uzunlaşma eğiliminde oldukları için, daha fazlasını kanıtlamaz. Böylece, özellikle Türkmence *bālyk*'ta bulunan uzun ünlünün aksine Türkmence *bal* "bal"ın kısa ünlülü olduğunu göz önünde bulundurursak ünlü uzunluğu her iki örnekte de ikincil olabilir.

Kısacası: Ana Türkçe **bal* "çamur; kil; koyu ve yapışkan madde" sözcüğünün üç türevi vardır (**balčyk* "çamur"; **bal(y)k* "duvar; şehir"; **balyk* "kadife balığı" > "balık") ve daha sonra anlamı "bal"a dönüşmüştür.

Ancak, Ana Türkçede bulunan **bal*'daki anlam değişiminden önce oluşmuş olan bir türev daha olmalıdır: **balyk* **"bataklık (alan)" > "bataklık orman"*. Yeni bir türevin semantik temelini biçimlendiren sonraki anlamdır: **balyk+an* > *balkan* "ormanlık dağ(lar)" (Bu, geleneksel bir çeviridir, ancak **"bataklık ormanlarla kaplı dağlar"* gibi toplu bir anlam muhtemelen daha doğrudur.) ve bu türev bugün bile

bilinen uluslararası coğrafi bir terim olarak yaşamaktadır: *Balkan(lar)* (Eren 1987:118 vd).

Kaynaklar

- ÈSTJa II = Sevortjan È. V. (1978), *Ètimologièeskij slovař tjurkskich jazykov (Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na bukvu «B»)*. Moskva.
- VEWT = Räsänen M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- ANİKİN, A. E. (2003), *Ètimologièeskij slovaş russkich zaimstvovanij v jazykach Sibiri*. Novosibirsk.
- CLAUSON, G. (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- EREN, H. (1987), *Balkan adının kökeni*. – *Türk dili* 429. 113-124.
- KİSSLİNG, H. J. (1951), *Baljemez*. – *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101. 333-340.
- SCHÖNIG, C. (2002), *Anmerkungen zum b ~ m-Wandel in den modernen Türksprachen*. – Hauenschild I. et al. (eds), *Scripta ottomanica et res altaicae*, 257-275. Wiesbaden.
- SMOCZŃSKI, W. (2007), *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno.
- STACHOWSKI, M. (2012), *Ein neues Wörterbuch der türkischen Lehnwörter in Balkan- und Karpatensprachen und ukrainisch bánuš ‘Maisbrei.’* – *Studia Etymologica Cracoviensia* 17(2012). 191-197.
- TOLSTOV, S. P. (1947), *Goroda guzov*. – *Sovetskaja Ètnografija* 1947/3. 71-75.
- de VAAN, M. (2008), *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*. Leiden – Boston.

